

"בְּיוֹם חֲתָנָתוֹ": מנהג קריאת הכתובה בחג השבועות בקהילות יהדות ספרד – מחקר מקיף

הקדמה

חג השבועות, המצוין בשישה בסיוון, ניצב כאחד משלושת הרגלים במעגל השנה היהודי, ונושא עמו משמעויות רבות פנים. במקורו, היה זה חג בעל אופי חקלאי מובהק – חג הקציר ויום הביכורים, בו הובאו ראשית פירות האדמה אל המקדש.¹ ואולם, לאורך הדורות, ובמיוחד לאחר חורבן הבית השני, התעצמה והתבססה משמעותו המרכזית כ"זמן מתן תורתנו".⁴ מעמד הר סיני, בו ניתנה התורה לעם ישראל, נתפס כאירוע מכונן, רגע של התגלות אלוהית וכריתת ברית נצח בין הקדוש ברוך הוא (הקב"ה) לבין עמו.² התפיסה המדרשית והקבלית הרחיבה והעמיקה את משמעות מעמד זה, וראתה בו מעין טקס כלולות, חתונה קוסמית בין החתן האלוהי לבין כנסת ישראל, כלתו הנבחרת.¹

בתוך מרחב סמלי עשיר זה, התפתח בקרב קהילות יהדות ספרד מנהג ייחודי ומרגש: קריאת "כתובה" מיוחדת לחג השבועות. אין זו הכתובה ההלכתית הנחתמת בטקסי נישואין רגילים, אלא יצירה פיוטית, "שטר אירוסין" רוחני, המנסח בלשון ציורית את ברית האהבה וההתחייבות בין הקב"ה לעם ישראל, כאשר התורה עצמה משמשת כחוזה הנישואין או כנדוניה יקרת ערך.¹ מנהג זה, שפרח במיוחד החל מהמאה ה-16 בהשפעת מקובלי צפת, מהווה שיא בתהליך ההמשגה של מתן תורה כאירוע נישואין אלוהי, ומדגיש את הברית הרוחנית על פני הטקס החקלאי הקדום. הוא משקף את האופן בו רעיונות קבליים עמוקים חלחלו אל הליטורגיה העממית והפכו לחלק בלתי נפרד מחוויית החג בקהילות רבות.

מחקר זה נועד להציג תמונה מקיפה, אמינה ומעמיקה של מנהג קריאת הכתובה לשבועות בקרב קהילות יהדות ספרד. ייבחנו מקורותיו הרעיוניים וההיסטוריים של המנהג, ינתחו תכני הכתובות המרכזיות, יסקר אופן קיומו בקהילות ספרד השונות לאורך ציר הזמן והמרחב הגאוגרפי, ותידון משמעותו הרוחנית והחינוכית כיום. כל זאת, תוך התבססות על מקורות ראשוניים ומשניים מהימנים, במטרה לספק הבנה רחבה ככל האפשר של מנהג עשיר זה.

פרק א: "הכתובה לשבועות" – מהותה ומקורותיה

מנהג קריאת ה"כתובה" בחג השבועות בקרב קהילות ספרד הוא ביטוי ליטורגי-פיוטי ייחודי, המעניק למעמד מתן תורה מימד אינטימי ומרגש של ברית נישואין בין הקב"ה לעם ישראל.

מהי ה"כתובה" הנקראת בחג השבועות?

ה"כתובה לשבועות" אינה מסמך הלכתי מחייב כדוגמת כתובת נישואין רגילה, אלא יצירה פיוטית, המעוצבת במתכונת של שטר כתובה או שטר אירוסין.¹ היא מתארת באופן סמלי ואלגורי את כריתת הברית בין הקב"ה, המדומה לחתן, לבין כנסת ישראל, המדומה לכלה, במעמד הר סיני. השימוש בדימוי הכתובה נועד להמחיש את ההתחייבויות ההדדיות, את האהבה העזה ואת הנצחיות של הברית שנכרתה בין האל לעמו. מקורו של רעיון זה נעוץ עמוק

במסורת המדרשית והקבלית, הרואה במתן תורה מעין חתונה קוסמית.¹

הנוסח המפורסם והנפוץ ביותר של כתובה זו הוא פיוטו של רבי ישראל בן משה נג'ארה, מקובל, משורר ופייטן פורה שחי ופעל במאה ה-16 בצפת ובקהילות נוספות ברחבי האימפריה העות'מאנית.²⁹ פיוטו, "יִרְדּוּ דִּוְדֵי לְגִנּוֹ", הפך לנכס צאן ברזל בליטורגיה הספרדית לשבועות.¹² הפיוט, הכתוב בלשון עשירה וציורית, שואב השראה רבה ממגילת שיר השירים, ומתאר את ירידת "הדוד" (הקב"ה) אל "גנו" (עם ישראל) "לְהִתְעַלֵּס עִם בֵּית נָדִיב וְלִפְרוֹשׁ עָלֶיהָ סֶכֶת נְשִׁלּוּמוֹ".²⁹ מעמד הר סיני מתואר כ"אפריון" שהכין המלך שלמה, ומשה רבנו הוא ה"שושבין" הנאמן. הכתובה מציינת במפורש את תאריך ה"חתונה": "בְּנִשְׁנֵי בְּשָׁבָת... נִשְׁאָה יָמִים לְחֹדֶשׁ סִיָּן... בְּנִשְׁנֵי אֲלָפִים וְאַרְבַּע מֵאוֹת וְאַרְבָּעִים וְנִשְׁשׁ לְבָרִיאַת עוֹלָם" – היא שנת מתן תורה על פי המסורת.²⁹ תיאורי החתן (הקב"ה) והכלה (כנסת ישראל) גדושים בכינויי חיבה ויופי, והתורה והמצוות מוצגות כ"נדוניה" יקרת ערך שהחתן מעניק לכלתו, וכנגדן הכלה מתחייבת לנאמנות ולשמירת הברית. שפתו של נג'ארה לעיתים נועזת ורוויה בדימויים ארוטיים ומיסטיים, המבקשים לבטא את עומק האהבה והתשוקה שבקשר האלוהי-אנושי.³²

על אף מרכזיותו של נוסח רבי ישראל נג'ארה, התפתחו בקהילות ספרדיות שונות נוסחים נוספים ופיוטים נלווים, המעידים על חיוניותו של המנהג ועל יכולתו להתאים עצמו להקשרים קהילתיים מגוונים.³⁴ כך למשל, רבי יוסף משאש, מחשובי רבני מרוקו ואלג'יריה במאה ה-20, חיבר "כתובה לחג השבועות – חג תורה נתנה", הפותחת במילים: "יום נִשְׁאָה בְּסִיָּן יום בּוֹ נִשְׁבַּת צִוֵּר קָדָם".³⁴ כתובה זו, הבנויה מ-45 מחרוזות ונושאת את חתימתו האלפביתית של המחבר, מתבססת על מקורות מקראיים ותלמודיים רבים לתיאור שבחי החתן והכלה.³⁵

בצפרו שבמרוקו, חיבר רבי רפאל משה אלבז (המאה ה-20-19) כתובה ייחודית לקהילתו, הפותחת במילים: "דִּוְדֵי שְׁלַח יָדוֹ לְקַדֵּשׁ אִשְׁתּוֹ נְעוּרִים".³⁴

במכנאס, בנוסף לנוסח רבי יוסף משאש, נהגו לעיתים לקרוא ביום השני של החג כתובה מאת רבי חביב טולידאנו.³⁴

בקרב קהילות דוברות לדינו, בעיקר בבלקן ובטורקיה, רווח פיוט בשם "לה כתובה די לה ליי" (La Ketuba de la Ley – "כתובת התורה"), המיוחס לעיתים לרבי יהודה בן ליאון כלעי מסלוניקי (המאה ה-18).¹⁸

קיומם של נוסחים מרובים אלה, לצד ההכרה בנוסח נג'ארה כטקסט קלאסי ומרכזי, מצביע על כך שהמנהג לא היה סטטי אלא דינמי. הפופולריות של רעיון ה"חתונה האלוהית" והכתובה הסמלית, שמקורו בתפיסות קבליות עמוקות, עודדה פייטנים ורבנים מאוחרים יותר ליצור גרסאות משלהם. יצירות אלו שיקפו לעיתים את הסגנון הפיוטי המקומי, את הדגשים התיאולוגיים של הקהילה, או פשוט את רצונם של מנהיגים רוחניים להוסיף נדבך משלהם למסורת אהובה ורבת משמעות. ה"כתובה די לה ליי" בלדינו היא דוגמה מובהקת להטמעה תרבותית עמוקה, שכן היא מתרגמת ומתאימה את הרעיון לשפת היום-יום של קהילות דוברות לדינו, ובכך הופכת אותו לנגיש עוד יותר. תופעה זו של "אחדות בריבוי" – רעיון מרכזי אחד

המתבטא במגוון צורות – מאפיינת היבטים רבים בתרבות היהודית והספרדית.

הקשר לחג השבועות: מעמד הר סיני כ"חתונה"

התשתית הרעיונית למנהג קריאת הכתובה בשבועות היא התפיסה העמוקה של מעמד הר סיני כיום חופה ונישואין בין הקב"ה לעם ישראל.¹ במסגרת אלגוריה זו, התורה עצמה, על מצוותיה והבטחותיה, נתפסת כ"כתובה" – שטר ההתחייבויות ההדדיות של בני הזוג, או כ"נדוניה" הרוחנית שהקב"ה, החתן, מעניק לכנסת ישראל, הכלה.² בפיוטו של נג'ארה, למשל, מפורטת ה"נדוניה" שעם ישראל מביא לקשר ("לְבַל לְדַעַת וְאַזְנִים לְשִׁמְעַ וְעֵינַיִם לְרְאוֹת"²⁹), והתחייבויות החתן (הקב"ה) לזון, לפרנס, לכבד ולהגן על הכלה.²⁹

הכרזתם של בני ישראל במעמד הר סיני, "כֹּל אֲשֶׁר דִּבֶּר ה' נַעֲשֶׂה וְנִשְׁמָע" (שמות כד, ז)¹¹, מתפרשת כהסכמתה המלאה של הכלה להיכנס לברית הנישואין ולקבל על עצמה את עול המצוות ואת תנאי הברית.¹² בפיוט של נג'ארה, ביטוי להסכמה זו ניתן במילים: "וְכַנְגֵּד נַעֲשֶׂה וְנִשְׁמָע לְקַחַהּ נְשִׁים רַבּוֹא עֲדֵי עֲדֵי"³², המציינות את התמורה הרוחנית העצומה – שישים ריבוא תכשיטים כנגד שישים ריבוא נשמות ישראל שעמדו בסיני – שקיבלה הכלה בתמורה לנאמנותה.

פרק ב: "דודי ורעי" – דימוי החתן והכלה במקורות ישראל

דימוי הקשר בין הקב"ה לעם ישראל במונחים של חתן וכלה, אהבה ונישואין, אינו המצאה מאוחרת של פייטני הכתובה לשבועות, אלא הוא נטוע עמוק במקורות היהדות לדורותיהם, החל מהמקרא, דרך ספרות חז"ל והמדרש, ועד לשיא פריחתו בספרות הקבלה והפיוט.

מקורות תנ"כיים

מגילת שיר השירים מהווה את המקור התנ"כי המרכזי והעשיר ביותר למטפוריקה של אהבה ונישואין בין ה"דוד" (הקב"ה) וה"רעיה" (כנסת ישראל).⁵² שפתה הלירית, הגדושה בתיאורי כמיהה, יופי ותשוקה, פורשה באופן מסורתי כאלגוריה ליחסי האהבה הרוחניים בין האל לעמו. לא בכדי קבע רבי עקיבא כי "שאין כל העולם כולו כדאי כיום שניתן בו שיר השירים לישראל, שכל הכתובים קודש, ושיר השירים קודש קדשים" (משנה ידדים ג, ה).⁵³ פייטני הכתובה לשבועות, ובמיוחד רבי ישראל נג'ארה, שואבים ממגילה זו שפע של דימויים, ביטויים ואווירה פיוטית.²⁹

בספר הושע, הנביא מתאר את הקשר בין ה' לישראל במונחים מפורשים של אירוסין וברית נישואין נצחית. הפסוקים המכוננים "וְאֶרְשָׁתִּיךָ לִי לְעוֹלָם וְאֶרְשָׁתִּיךָ לִי בְצֶדֶק וּבְמִשְׁפָּט וּבְחֶסֶד וּבְרַחֲמִים. וְאֶרְשָׁתִּיךָ לִי בְּאַמּוֹנָה וַיְדַעַתְּ אֶת ה'" (הושע ב, כא-כב)²⁵ מהדהדים בעוצמה רבה בנוסחי הכתובות לשבועות ומשמשים כאבן פינה רעיונית למנהג.

גם נביאים אחרים, כמו ירמיהו וישעיהו, השתמשו בדימויים מעולם האהבה והזוגיות – נאמנות ובגידה, חסד נעורים ואהבת כלולות, עזיבה ושיבה – כדי לתאר את מערכת היחסים המורכבת והטעונה בין הקב"ה לעם ישראל (לדוגמה, ירמיהו ב, ב: "זָכַרְתִּי לְךָ חֶסֶד נְעוּרַיִךְ אֲהַבְתִּי כְּלִילֹתֶיךָ

לְכַתֵּךְ אַחֲרֵי בַּמִּדְבָּר בְּאֶרֶץ לֹא זְרוּעָה".

מקורות חז"ל ומדרשים

חכמי התלמוד והמדרש הרחיבו ופיתחו את המטפורה הזוגית. קביעתם המפורסמת במסכת תענית (דף כו ע"ב) כי הפסוק משיר השירים "בְּיוֹם חֲתָנָתוֹ וּבְיוֹם שְׂמֻחַת לְבָוִ" (שיר השירים ג, יא) מתייחס ל"יום חתונתו – זה מתן תורה, וביום שמחת לבו – זה בנין בית המקדש"¹⁵, הפכה לאבן יסוד בהבנת חג השבועות כיום נישואין סמלי.

מדרשי אגדה רבים מאנישים את מעמד הר סיני ומתארים אותו במונחים של הכנות לחתונה. ההר עצמו מדומה לעיתים לחופה, והקב"ה מתואר כמי שכפה על ישראל את התורה "כגיית" (תלמוד בבלי, שבת פח ע"א)⁵⁷ – דימוי שניתן לפרשו גם בהקשר של דרישת הסכמה מהכלה, או כביטוי לעוצמת האהבה האלוהית הדוחקת. מדרש אחר מסביר את שלושת חודשי ההמתנה מיציאת מצרים ועד מתן תורה כדימוי להלכות נישואין, המחייבות תקופת הבחנה והכנה.⁵⁸

מקורות קבליים

ספרות הקבלה, ובפרט **ספר הזוהר**, העניקה למטפורת הנישואין בין הקב"ה לכנסת ישראל מימדים מיסטיים עמוקים. הזוהר מרבה לתאר את הקשר בין הספירות האלוהיות, בעיקר בין ספירת "תפארת" (המייצגת את ההיבט הזכרי, הקב"ה) לבין ספירת "מלכות" (המייצגת את ההיבט הנקבי, השכינה או כנסת ישראל), במונחים של "זיווג" ואיחוד קדוש.¹⁶

מעמד הר סיני נתפס בזוהר כרגע שיא של זיווג עליון זה, והתורה נתפסת ככלי המאפשר, מקיים ומבטא את הזיווג.¹⁶ ליל שבועות, על פי הזוהר, הוא זמן מיוחד של הכנת הכלה (השכינה או התורה) לקראת זיווגה עם המלך למחרת.⁶⁰

תורת האר"י ומקובלי צפת במאה ה-16 העמיקו והרחיבו תפיסות אלו, והפכו אותן לחלק מרכזי בתפיסת עולמם ובמנהגיהם הליטורגיים.⁴ מקובלי צפת, ובראשם האר"י הקדוש ותלמידיו (כמו רבי חיים ויטאל), לא רק חיזקו את דימוי החתונה, אלא גם העניקו לו מימד קוסמי-תיקוני.

לימוד התורה בליל שבועות ("תיקון ליל שבועות") וקריאת הכתובה נתפסו כפעולות אקטיביות של "קישוט הכלה" (השכינה/התורה) והכנתה לזיווג עליון, המשפיע על העולמות כולם ומקרב את הגאולה. רבי ישראל נג'ארה, מחבר הכתובה המפורסמת, פעל בצפת בתקופה זו והושפע עמוקות מרעיונות אלו.²⁹ איגרתו של רבי שלמה אלקבץ, המתארת חוויה מיסטית של "תיקון ליל שבועות" עם רבי יוסף קארו בסלוניקי (עוד לפני התבססותם בצפת), שם "בקעה קולה של התורה/השכינה" מפיו של קארו, מעידה על עוצמת החוויה הקשורה במנהג זה כבר בשלביו המוקדמים.⁶³

ביטויים פיוטיים

הפייטנים, ובראשם רבי ישראל נג'ארה, תרגמו את המטען הרעיוני והרגשי העשיר הזה לשפת

הפיוט. הכתובה לשבועות, כפי שנוצרה על ידו ועל ידי ממשיכיו, משמשת כלי רב עוצמה לביטוי עומק הקשר, האהבה, הכיסופים וההתחייבויות ההדדיות שבין "החתן" האלוהי ל"כלה" – כנסת ישראל.¹⁴ השימוש בלשון נועזת לעיתים, השאובה משירת החול וממגילת שיר השירים, נועד להמחיש את עוצמת הרגש הדתי ולהפוך את החוויה הליטורגית לאישית ומרגשת.

התפתחות מנהג הכתובה לשבועות, ובפרט הפופולריות של פיוטו של רבי ישראל נג'ארה, מדגימה כיצד רעיונות קבליים עמוקים, שלעיתים נתפסים כאזוטריים ומיועדים לחוג מצומצם של יודעי ח"ן, יכולים לחדור ולהשפיע על הליטורגיה והמנהג העממי כאשר הם מבוטאים בשפה פיוטית נגישה, עשירה ומרגשת. המנהג הפך למעין גשר בין עולם הסוד הקבלי, שבו רעיון ה"דיווג העליון" הוא מרכזי, לבין חוויית התפילה הקהילתית בבית הכנסת. השפה הפיוטית והמטפורה החזקה של "חתונה" הצליחו להנגיש רעיונות מיסטיים מורכבים לקהל הרחב, ולאפשר לו לחוות אותם באופן רגשי ורוחני. זהו מקרה מבחן להשפעתה המעצבת של הקבלה על התפילה והמנהג היהודי, לא רק בקרב חוגי המקובלים אלא בקרב כלל הציבור הספרדי.

פרק ג: סקירה היסטורית ותיאורי מנהג בקהילות ספרד

מנהג קריאת הכתובה לשבועות, כפי שהוא מוכר לנו כיום, התגבש והתפשט בקהילות ספרד לאורך מאות שנים, תוך שהוא מקבל גוונים ודגשים מקומיים.

התפתחות המנהג לאורך הדורות

מקובל לראות את שורשי המנהג, ובמיוחד את הנוסח הפיוטי המרכזי של הכתובה, במאה ה-16 בצפת, שהייתה אז מרכז קבלי תוסס ומשפיע.⁴ ספר הזוהר, שהפצתו גברה בשלהי ימי הביניים, סיפק את הרקע הרעיוני העשיר של דימוי הנישואין בין הקב"ה והשכינה.¹² רבי ישראל נג'ארה (כ-1555 – כ-1625), שחי ופעל בסביבה רוחנית זו, נחשב למחבר המרכזי של הכתובה הנפוצה ביותר, "ירד דודי לגנו".¹² הערכות מסוימות מצביעות על כך שמנהג ה"תיקון ליל שבועות", שבמסגרתו נקראת לעיתים הכתובה, החל להתגבש אף קודם לכן, בסלוניקי שביוון (אז חלק מהאימפריה העות'מאנית), סביב שנת 1533. איגרת מפורסמת מאת רבי שלמה הלוי אלקבץ מתארת חוויה מיסטית של לימוד לילי עם רבי יוסף קארו, במהלכה "בקעה קולה של השכינה".⁶³

מצפת וממרכזים ספרדיים נוספים, התפשט המנהג באמצעות רבנים, שליחים, סוחרים וספרים אל קהילות ספרדיות ברחבי האימפריה העות'מאנית, צפון אפריקה, איטליה ואף מעבר להן.⁴ התפשטות זו מעידה על מרכזיותה של צפת כמעצמה רוחנית בתקופה שלאחר גירוש ספרד, ועל רשתות התקשורת וההשפעה התרבותית הפוריות שפעלו בין הקהילות הספרדיות הפזורות. המנהג, על אף הגוונים המקומיים שקיבל, שימש כגורם מאחד ומייצג זהות ספרדית-קבלית משותפת, והדגים את יכולתן של קהילות מרוחקות גאוגרפית לחלוק ולהטמיע רעיונות ומנהגים דתיים משמעותיים.

תיאור הטקס

אף על פי שפרטי הטקס עשויים להשתנות בין קהילה לקהילה, ניתן לזהות קווים משותפים:

- **מועד הקריאה:** על פי רוב, הכתובה נקראת ביום הראשון של חג השבועות, בדרך כלל לפני קריאת התורה מן הספר, או במהלכה, לעיתים בעת פתיחת ההיכל.² ישנן קהילות, או נוסחים מסוימים (כמו של ר' חביב טולידאנו במכנאס), בהן הכתובה נקראת בערב החג, כחלק מ"תיקון ליל שבועות", או אף ביום השני של החג (במיוחד בקהילות חוץ לארץ).¹³
- **הקורא:** בדרך כלל, החזן או רב הקהילה הוא זה המופקד על קריאת הכתובה במנגינה מיוחדת וברוב עם.¹³
- **פיוטים ושירים נלווים:** קריאת הכתובה עצמה היא אירוע פיוטי, ולעיתים קודמים לה או באים אחריה פיוטים ושירים נוספים. בקהילות דוברות לדינו, כאמור, נקרא הפיוט "לה כתובה די לה ליי"י"²¹, לעיתים כליווי או כהשלמה לכתובה העברית. באלג'יריה, נהגו לשיר את "יום יצאה כלת עדנים" כשיר מקדים.³⁴ לאחר קריאת הכתובה, נהוג בקהילות רבות לפצוח בשירה ובריקודים לכבוד התורה ולכבוד מעמד ה"חתונה".³⁴
- **מנהגים נוספים הקשורים:** בקהילות מרוקו, תועדו מנהגים ציוריים כגון הזלפת מי ורדים ושושנים על המתפללים בעת הוצאת ספר תורה, וכן מנהג קדום של השלכת תפוחים על הקהל מעזרת הנשים, כסמל לשפע ולברכה.³⁴ מנהג נוסף, המשותף לקהילות רבות, הוא עמידת הקהל בעת קריאת עשרת הדיברות, ולעיתים אף כיסוי הראש בטלית, כביטוי ליראת כבוד והשתתפות במעמד הר סיני.²⁵

פרק ד: משמעויות רוחניות וחינוכיות

מעבר להיותו מנהג ליטורגי עתיק ומרשים, טקס קריאת הכתובה לשבועות נושא בחובו משמעויות רוחניות וחינוכיות עמוקות, התורמות להעצמת הקשר של הפרט והקהילה עם הקב"ה, עם התורה ועם הזהות היהודית.

כלי להעברת אהבת ה' וחיבור רגשי לתורה

הכתובה לשבועות, בשפתה הפיוטית, הציורית והטעונה רגשית, נועדה בראש ובראשונה לעורר בלב השומעים רגשות של אהבה, התלהבות וכיסופים כלפי הקב"ה והתורה.³ השימוש בדימויים מעולם הנישואין האנושי – חתן וכלה, אהבה ותשוקה, חופה ונדוניה – מאפשר להמחיש ולהנגיש את הקשר המופשט עם האל באופן אינטואיטיבי ואישי.

מעמד הר סיני, שעלול להתפס כאירוע היסטורי רחוק או כמערכת חוקים מחייבת, הופך באמצעות הכתובה לחוויה אינטימית ומרגשת של ברית אהבה. בכך, הכתובה משמשת ככלי רב עוצמה לטיפוח החיבור הרגשי של המתפלל לתורה ולנותנה, ומעודדת אותו לראות במצוות לא רק חובה, אלא ביטוי של קשר חי ואוהב.

העמקה במושג הברית בין ה' לישראל

מנהג קריאת הכתובה מדגיש את רעיון הברית בין הקב"ה לעם ישראל לא כהסכם משפטי יבש ופורמלי, אלא כברית אהבה הדדית, הכוללת התחייבויות הדדיות, נאמנות ותקווה לעתיד משותף ונצחי.¹ הפירוש של "תנאי הכתובה" בפיוטים השונים, הכוללים את התחייבויות החתן (הקב"ה) לזון, לפרנס, להגן ולאהוב את כלתו (כנסת ישראל), ואת התחייבויות הכלה לשמור

אמונים לחתנה ולקיים את מצוותיו, מעניק לברית מימד קונקרטי וחי. בכך, המנהג תורם להבנה מעמיקה יותר של מושג הברית ביהדות, על כל מורכבותו ועושרו.

יישומים חינוכיים

למנהג קריאת הכתובה לשבועות יש פוטנציאל חינוכי משמעותי במסגרות שונות:

- **במסגרת שיעור או בית כנסת:** קריאת הכתובה, בין אם בנוסחה המלא ובין אם בקטעים נבחרים, וניתוח תכניה, דימויה ומקורותיה, יכולים להוות בסיס פורה לדיון על מהות חג השבועות, על טיב הקשר בין ישראל לקב"ה, על חשיבות התורה והמצוות בחיי הפרט והכלל, ועל עושרה של המסורת הפיוטית הספרדית.²⁶
 - **חיזוק הזהות היהודית והספרדית:** היכרות עם מנהג ייחודי זה, על נוסחיו הפיוטיים והמנגינות המלוות אותו, מחברת את בני הדור הצעיר, ובמיוחד את אלו ממוצא ספרדי, למורשת אבות עשירה, מגוונת ומלאת חיים.² המנהג יכול לשמש כגשר בין-דורי, המאפשר לצעירים להתחבר למסורת קהילתם באופן חווייתי ומרגש.
 - **יצירת חוויה רב-חושית ורלוונטית:** ניתן להעצים את החוויה הלימודית והרוחנית סביב הכתובה על ידי שילוב של קריאה דרמטית, שירה בציבור, האזנה להקלטות, עיון בכתובות מאוירות, ואף יצירה אישית בהשראת הטקסט. פעילויות כאלו יכולות להפוך את המנהג לרלוונטי ומושך גם עבור קהלים שאינם בקיאים ברזי הפיוט והקבלה.
- הערך החינוכי המרכזי של הכתובה לשבועות טמון ביכולתה הייחודית לגשר בין עולמות שונים. היא מגשרת בין העבר הרחוק של מעמד הר סיני לבין ההווה של חוויית החג; בין הטקסט המקראי הקאנוני לבין הפרשנות הפיוטית והיצירתית; בין התפיסה השכלית של מושג הברית לבין החוויה הרגשית של אהבה ומחויבות; ובין החוויה הדתית האישית לבין זו הקהילתית-קולקטיבית. הטקסט התורני המתאר את מעמד הר סיני הוא רב עוצמה, אך לעיתים עשוי להיתפס כמרוחק או מאיים.¹¹ המדרשים וספרות הקבלה החלו "להלביש" אותו בדימויים אנושיים יותר, ובכך לקרבו אל לב המאמין.¹⁵ הכתובה הפיוטית, כדוגמת זו של רבי ישראל נג'ארה²⁹, לוקחת תהליך זה צעד נוסף קדימה, והופכת את הברית לסיפור אהבה דרמטי, כמעט אופראי. במסגרת חינוכית, שימוש בכתובה מאפשר "לתרגם" מושגים תיאולוגיים מופשטים כגון ברית, התגלות, וקבלת עול מצוות, לחוויות אנושיות אוניברסליות ומוכרות כמו אהבה, מחויבות וטקס נישואין. באופן זה, הכתובה מנגישה את הרעיונות העמוקים של החג לקהלים רחבים ומגוונים, כולל ילדים, נוער, ומי שאינם בקיאים ברזי המסורת.⁷⁷

פרק ה: שימור והתחדשות המנהג בימינו

בעידן של תמורות חברתיות ותרבותיות, שאלת שימורם והתחדשותם של מנהגים עתיקים, ובכללם קריאת הכתובה לשבועות, עומדת במרכז הדיון הקהילתי והמחקרי.

מידת ההמשכיות של המנהג בקהילות ספרד בארץ ובתפוצות

על פי העדויות הקיימות, מנהג קריאת הכתובה לשבועות עדיין נשמר בקהילות ספרדיות

רבות, הן בישראל והן בתפוצות, אם כי ייתכן ששכיחותו ועוצמתו פחתו במקומות מסוימים בהשוואה לעבר.² יש לציין כי חג השבועות בכללותו, לעיתים, נתפס כ"חג הפחות נשמר" בקרב יהודים שאינם מקיימים אורח חיים דתי באופן מלא, בשל היעדר מצוות ספציפיות ובולטות כמו אלו של פסח או סוכות.²⁴ עם זאת, עבור קהילות מסורתיות, ובמיוחד אלו המחוברות למורשת הפיוט הספרדי, הכתובה לשבועות ממשיכה להוות חלק משמעותי ומרגש מליטורגיית החג. מקורות מציינים כי בקרב דוברי לדינו, למשל, נשמר מנהג קריאת הכתובה.¹⁸ גם בקהילות קונסרבטיביות ואף רפורמיות, ישנה התעניינות באימוץ המנהג כדרך להעשיר את חוויית החג.¹⁹

מגמות עכשוויות: התעוררות או התחדשות?

בשנים האחרונות, ניתן להבחין בהתעניינות מחודשת במורשת התרבותית והליטורגית של קהילות ספרד והמזרח, התעניינות שעשויה לכלול גם את מנהג קריאת הכתובה לשבועות.³ פרויקטים של תיעוד, מחקר והנגשה, כגון אתרי אינטרנט המוקדשים לפיוט ולתפילה (למשל, "הזמנה לפיוט" מבית הספרייה הלאומית, המוזכר ב-¹²), וכן הקלטות וביצועים מחודשים של פייטנים בני זמננו, תורמים לחשיפה מחודשת של טקסטים עתיקים אלו ולהחייאתם. קהילות ויחידים מגלים מחדש את העושר הרוחני והאסתטי הגלום במנהגים אלו, ומבקשים לשלבם בחיי הדת והתרבות שלהם.

סיכום

מנהג קריאת הכתובה בחג השבועות בקרב קהילות יהדות ספרד הוא תופעה ליטורגית ותרבותית מרתקת, המשקפת באופן ייחודי את תפיסת מעמד הר סיני כ"חתונה" אלוהית בין הקב"ה לכנסת ישראל. מקורו של המנהג ברעיונות קבליים עמוקים, ובפרט בתורתם של מקובלי צפת במאה ה-16, והוא מצא את ביטוי המובהק בפיוטים שנכתבו כשטרות כתובה סמליים, שהמפורסם שבהם הוא "ירד דודי לגנו" מאת רבי ישראל נג'ארה. לצד נוסח מרכזי זה, התפתחו בקהילות ספרדיות שונות, מצפון אפריקה ועד הבלקן ואיטליה, נוסחים מקומיים ופיוטים נלווים, המעידים על חיוניות המנהג ועל יכולתו להתאים עצמו להקשרים תרבותיים מגוונים.

הכתובה לשבועות אינה רק טקסט פיוטי; היא כלי רב עוצמה להעברת ערכים רוחניים וחינוכיים. היא מנגישה את מושג הברית האלוהית באמצעות מטפורה אנושית אוניברסלית של אהבה ונישואין, ומטפחת חיבור רגשי עמוק לתורה ולנותנה. הטקס עצמו, הכולל לעיתים קריאה חגיגית, שירה וריקודים, הופך את חוויית קבלת התורה לאישית, קהילתית ומרגשת.

בעידן הנוכחי, שבו מתקיימת התעניינות מחודשת במורשת קהילות ישראל ובביטויים רוחניים אותנטיים, יש למנהג קריאת הכתובה לשבועות פוטנציאל משמעותי. שימורו והתחדשותו תלויים בהמשך מחקר, תיעוד והנגשה של הנוסחים והמנגינות, ובעיקר – ביכולת להפוך אותו לרלוונטי ומשמעותי עבור הדורות הבאים, כדרך להעמיק את הקשר עם התורה, עם הקב"ה ועם הזהות היהודית על שלל גווניה העשירים. הכתובה לשבועות היא עדות חיה לעוצמתה של המסורת הספרדית, המשלבת באופן הרמוני פיוט, קבלה, היסטוריה ורגש דתי עמוק.

נספחים

נוסחים מרכזיים של הכתובה לשבועות

- **נוסח "ירד דודי לגנו" מאת רבי ישראל נג'ארה:** ניתן למצוא את הנוסח המלא וביאורו במקורות כגון אתר "ספריא" ³² ובאתר ²⁹ Open Siddur הפיוט מתאר את ירידת הדוד (הקב"ה) לגנו (עם ישראל), את ההכנות לחופה (הר סיני), את תיאור החתן והכלה, את הנדונה (התורה והמצוות), ואת התחייבויות הצדדים.
- **נוסח "יום ששה בסיון" מאת רבי יוסף משאש:** נוסח זה, המופיע בספרו "נר מצוה", מתחיל במילים "יום שְׁשֶׁה בְּסִיּוֹן יוֹם בּוֹ שָׁבַת צוּר קָדָם" ומתאר את מעמד החופה ביום מתן תורה. ³⁵
- **נוסח "דודי שלח ידו" מאת רבי רפאל משה אלבז:** נוסח זה, שחובר עבור קהילת צפרו במרוקו, פותח במילים "דודי שְׁלַח יָדוֹ לְקַדֵּשׁ אִשְׁתִּי נְעוּרַיִם". ³⁸

קישורים למקורות אודיו/וידאו

- **קריאת הכתובה לשבועות בנוסח יהודי מרוקו מפי ר' שמואל דנינו:** ⁶⁸ (קישור ליוטיוב דרך רשימת הסרטונים בערוץ).
- **"La Ketuba de la Ley" בביצוע שרה ארואסטה (לדינו):** ⁴⁴ (קישור ליוטיוב, כולל תרגום לאנגלית).
- **פיוטים נוספים לשבועות וקריאות מהתיקון:** ניתן למצוא באתר "הזמנה לפיוט" ¹², בערוצי יוטיוב המוקדשים לפיוט ספרדי, ובאתרי מורשת קהילות. לדוגמה, הקלטות אודיו ללימוד ליל שבועות באתר חב"ד. ⁸⁸

תמונות של כתובות מאוירות

- **כתובה איטלקית מאוירת לשבועות (המאה ה-17 או ה-18):** מתארת את משה ואהרן לצד הטקסט וסצנות מחיי משה. מוצגת באוסף מוזיאון היהדות בניו יורק (אוסף הארי פרידמן) ומתוארת במקורות כגון ⁴ Posen Library.
- **כתובה מאוירת לשבועות מטנג'יר, מרוקו (המאה ה-19):** מבוססת על פיוטו של ר' ישראל נג'ארה, עם איור של בית כנסת. ⁶⁷

מידע נוסף רלוונטי

הקשר ל"תיקון ליל שבועות"

מנהג קריאת הכתובה לשבועות קשור לעיתים קרובות למנהג "תיקון ליל שבועות" – לימוד תורה הנמשך כל הלילה של ערב החג. ¹ מקורו של ה"תיקון" אף הוא במקובלי צפת במאה ה-16, ועל פי תפיסתם, הלימוד הלילי נועד "לקשט" את הכלה (השכינה או התורה) ולהכינה לקראת הזיווג עם החתן (הקב"ה) בבוקר החג. ⁶⁰ קריאת הכתובה, בין אם בלילה ובין אם ביום, משתלבת היטב במסגרת רעיונית זו של הכנה לחתונה ומימושה.

הבדלים בין קהילות

חשוב להדגיש כי על אף הקווים המשותפים, התקיימו הבדלים בין הקהילות השונות הן בנוסח המדויק של הכתובה הנקראת (כפי שפורט לעיל), הן במועד הקריאה, והן במנהגים הנלווים. שוני זה משקף את העושר והמגוון של המסורת הספרדית, ואת האופן שבו כל קהילה הטביעה את חותמה הייחודי על מנהג משותף. יש להימנע מהכללות גורפות ולהכיר בפרטיות של כל מסורת קהילתית.

עבודות שצוטטו

1. שבועות - המכלול, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025, <https://www.hamichlol.org.il/%D7%A9%D7%91%D7%95%D7%A2%D7%95%D7%A>
2. Shavuot | Sephardic U, 2025, 3, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025, <https://sephardicu.com/holidays/shavuot/>
3. Shavuot - Shalom Learning Center, 2025, 3, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025, <https://shalomlc.org/articles/shavuot-23>
4. Shavuot | Judaism, Holiday, Torah, Meaning, & Pentecost | Britannica, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025, <https://www.britannica.com/topic/Shavuot>
5. Shavuot - Wikipedia, 2025, 3, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025, <https://en.wikipedia.org/wiki/Shavuot>
6. Everything You Need to Know About Shavuot | Judaica Webstore Blog, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025, <https://blog.judaicawebstore.com/everything-you-need-to-know-about-shavuot/>
7. Shavuot Customs and Rituals - Reform Judaism, 2025, 3, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025, <https://reformjudaism.org/jewish-holidays/shavuot/shavuot-customs-and-rituals>
8. נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025, <https://www.betemunah.org/shavuot.html>
9. Shavuot 101 | My Jewish Learning, 2025, 3, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025, <https://www.myjewishlearning.com/article/shavuot-101/>
10. מתן תורה כ'תעודת הזהות' של עם ישראל, יסוד אחדותו וסוד כוחו - אם תרצו - בונים, 2025, 3, <https://imti.org.il/31912/>
11. מעמד הר סיני - ויקיפדיה, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025, https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%9E%D7%A2%D7%9E%D7%93_%D7%94%D7%A8_%D7%A1%D7%99%D7%A0%D7%99
12. שבועות - ויקיפדיה, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025, <https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A9%D7%91%D7%95%D7%A2%D7%95%D7%A>
13. שמרו את התאריך: ישראל ואלוהים באים בברית הנישואים - הספרנים, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025, <https://blog.nli.org.il/sodot-shavuot-wedding/>
14. חג השבועות: התורה היא לב העולם - הידברות, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025, <https://www.hidabroot.org/article/234603>
15. מתן תורה | טקסטים ודפי מקורות מן התורה, התלמוד וספריית המקורות של ספריא, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025, <https://www.sefaria.org.il/topics/giving-of-the-torah>
16. The spiritual meaning of Shavuot (Feast of Weeks) is deeply profound, marking

the moment of the Jewish people's marriage to God and the receiving of the Torah at Mount Sinai. Here are its main spiritual themes:—1. Receiving Divine Wisdom Shavuot commemorates Matan Torah – the giving of the Torah.

Spiritually, this represents humanity receiving, 2025, 3, <https://kabbalahwisdom.org/2025/05/25/the-spiritual-meaning-of-shavuot-feast-of-weeks-is-deeply-profound-marking-the-moment-of-the-jewish-peoples-marriage-to-god-and-the-receiving-of-the-torah-at-mount-sinai-here-are-its-main-spirit/>

17. UKHARIAN - Amazon S3, 2025, 3, <https://s3.amazonaws.com/s3.flipdocs.com/books/10010717/355504/355504.pdf>
18. 9 Things You Didn't Know About Shavuot | JLife New Jersey, 2025, 3, <https://www.jlifenj.com/9-things-you-didnt-know-about-shavuot/>
19. Shavuot: The Forgotten Holiday | Glen Cove, NY Patch, 2025, <https://patch.com/new-york/glencove/shavuot-the-forgotten-holiday>
20. Shavuot and the Giving of the Law - Jewish Jewels, 2025, <https://www.jewishjewels.org/news-letters/shavuot-and-the-giving-of-the-law/>
21. Shavuot customs around the world - Jewish Report, 2025, <https://www.sajr.co.za/shavuot-customs-around-the-world/>
22. Shavuot: The Day God and the Jewish People Wed - Reform Judaism, 2025, 3, <https://reformjudaism.org/blog/shavuot-day-god-and-jewish-people-wed>
23. Ketubah between God and Israel for Shavuot - Posen Library, 2025, 3, <https://www.posenlibrary.com/entry/ketubah-between-god-and-israel-shavuot>
24. Why Shavuot is the least-observed major Jewish holiday and 9 other interesting factoids, 2025, 3, <https://stljewishlight.org/judaism/jewish-holidays/why-shavuot-is-the-least-observed-major-jewish-holiday-and-9-other-interesting-factoids/>
25. Sephardic Shavuot Customs, 2025, 3, <https://sephardicu.com/customs/sephardic-shavuot-customs/>
26. The Shavuot Marriage Contract - My Jewish Learning, 2025, <https://www.myjewishlearning.com/article/the-shavuot-marriage-contract/>
27. Shavuot Hymns | My Jewish Learning, 2025, 3, <https://www.myjewishlearning.com/article/shavuot-hymns/>
28. "Akdamut" and "Ketubah" - Jewish Holidays - Orthodox Union, 2025, 3, https://www.ou.org/holidays/akdamut_and_ketubah/
29. Ketubah for Shavuot, by Yisrael Najara (ca. 16th c.), 2025, 3, <https://opensiddur.org/prayers/lunisolar/pilgrimage/shavuot/ketubah-for-shavuot-by-yisrael-najara-ca-16th-c/>
30. Blog - Jewish Unity Through Diversity, 2025, 3, <https://www.unitytdiversity.com/blog-en>
31. Israel ben Moses Najara - Jewish Virtual Library, 2025, 3, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/najara-israel-ben-moses>

- ארוטיקה קדושה - פיוטיו של רבי ישראל נג'ארה, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025,
<https://www.sefaria.org.il/sheets/217529>
- Betrothal - The Watchman, 2025 ,3 יוני בתאריך גישה בנצרות, <https://www.betemunah.org/betroth.html>
- שבועות אצל יהודי מרוקו – רפאל בן שמחון – קריאת הכתובה | מורשת יהדות מרוקו, 2025
גישה בתאריך יוני 3, 2025,
<https://www.moreshet-morocco.com/2016/06/01/%D7%A9%D7%91%D7%95%D7%A2%D7%95%D7%AA-%D7%90%D7%A6%D7%9C-%D7%99%D7%94%D7%95%D7%93%D7%99-%D7%9E%D7%A8%D7%95%D7%A7%D7%95-%D7%A8%D7%A4%D7%90%D7%9C-%D7%91%D7%9F-%D7%A9%D7%9E%D7%97%D7%95%D7%9F-%D7%A7/>
- כתובות לשבועות בין הקב"ה החתן לבין ישראל הכלה- פיוט רבי יוסף משאש-מאיר נזרי
| מורשת יהדות מרוקו, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025
<https://moreshet-morocco.com/2025/05/20/%D7%9B%D7%AA%D7%95%D7%91%D7%95%D7%AA-%D7%9C%D7%A9%D7%91%D7%95%D7%A2%D7%95%D7%A-A-%D7%91%D7%99%D7%9F-%D7%94%D7%A7%D7%91%D7%B4%D7%94-%D7%94%D7%97%D7%AA%D7%9F-%D7%9C%D7%91%D7%99%D7%9F-%D7%99%D7%A9%D7%A8-2/>
- שבועות אצל יהודי מרוקו – רפאל בן שמחון – קריאת הכתובה, נרשמה גישה בתאריך
יוני 3, 2025,
<https://moreshet-morocco.com/2016/06/01/%D7%A9%D7%91%D7%95%D7%A2%D7%95%D7%AA-%D7%90%D7%A6%D7%9C-%D7%99%D7%94%D7%95%D7%93%D7%99-%D7%9E%D7%A8%D7%95%D7%A7%D7%95-%D7%A8%D7%A4%D7%90%D7%9C-%D7%91%D7%9F-%D7%A9%D7%9E%D7%97%D7%95%D7%9F-%D7%A7/>
- חג השבועות "וחג שבועות תעשה לך בכורי קוצר חטים" (שמות, לד, כב) | מורשת
יהדות מרוקו, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025,
<https://moreshet-morocco.com/2016/05/29/%D7%97%D7%92-%D7%94%D7%A9%D7%91%D7%95%D7%A2%D7%95%D7%AA-%D7%B4%D7%95%D7%97%D7%92-%D7%A9%D7%91%D7%95%D7%A2%D7%95%D7%AA-%D7%AA%D7%A2%D7%A9%D7%94-%D7%9C%D7%9A-%D7%91%D7%9B%D7%95%D7%A8%D7%99-%D7%A7%D7%A6/>
- כתובות לשבועות בין הקב"ה החתן לבין ישראל הכלה- פיוט רבי יוסף משאש-מאיר
נזרי- כתובה לר' רפאל משה אלבאז | מורשת יהדות מרוקו, נרשמה גישה בתאריך יוני 3,
2025,
<https://moreshet-morocco.com/2025/05/24/%D7%9B%D7%AA%D7%95%D7%91%D7%95%D7%AA-%D7%9C%D7%A9%D7%91%D7%95%D7%A2%D7%95%D7%A-A-%D7%91%D7%99%D7%9F-%D7%94%D7%A7%D7%91%D7%B4%D7%94-%D7%94%D7%97%D7%AA%D7%9F-%D7%9C%D7%91%D7%99%D7%9F-%D7%99%D7%A9%D7%A8-3/>
- כתובות ותנאים לחג השבועות- מאיר נזרי - מורשת יהדות מרוקו, נרשמה גישה
בתאריך יוני 3, 2025,
<https://moreshet-morocco.com/2024/05/27/%D7%9B%D7%AA%D7%95%D7%91%D7%95%D7%AA-%D7%95%D7%AA%D7%A0%D7%90%D7%99%D7%9D-%D7%9C%D7%97%D7%92-%D7%94%D7%A9%D7%91%D7%95%D7%A2%D7%95%D7%>

[7%AA-%D7%9E%D7%90%D7%99%D7%A8-%D7%A0%D7%96%D7%A8%D7%99-2/](#)

40. נרשמה גישה בתאריך ינואר 1, 1970,
<https://moreshet-morocco.com/2025/05/24/%D7%9B%D7%AA%D7%95%D7%91%D7%95%D7%AA-%D7%9C%D7%A9%D7%91%D7%95%D7%A2%D7%95%D7%A-%D7%91%D7%99%D7%9F-%D7%94%D7%A7%D7%91%D7%B4%D7%94-%D7%94%D7%97%D7%AA%D7%9F-%D7%9C%D7%9C%D7%91%D7%99%D7%9F-%D7%99%D7%A9%D7%A8-3/>
41. כתובות ותנאים לחג השבועות-מאיר נזרי | מורשת יהדות מרוקו, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025,
<https://www.moreshet-morocco.com/2024/05/27/%D7%9B%D7%AA%D7%95%D7%91%D7%95%D7%AA-%D7%95%D7%AA%D7%A0%D7%90%D7%99%D7%9D-%D7%9C%D7%97%D7%92-%D7%94%D7%A9%D7%91%D7%95%D7%A2%D7%95%D7%AA-%D7%9E%D7%90%D7%99%D7%A8-%D7%A0%D7%96%D7%A8%D7%99-2/>
42. רפאל בן זכרי ז"ל - קהילת צפרו / ספרו, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025,
<https://sefrou.co.il/2025/01/23/refaelzikri/>
43. Ketuba de la Lay - Jewish English Lexicon, 2025, יוני 3, נרשמה גישה בתאריך יוני 3,
<https://jel.jewish-languages.org/words/5852>
44. La Ketuba De La Ley by Sarah Aroeste - YouTube, 2025, יוני 3, נרשמה גישה בתאריך יוני 3,
<https://www.youtube.com/watch?v=9GSZgvvs5IM>
45. Longing for Sefarad in the Velada, The 'Watch' of Shavuot - Rabbi Mira Rivera, 2025, יוני 3, נרשמה גישה בתאריך יוני 3,
<https://www.rabbimirivera.com/writing/longing-for-sefarad-in-the-velada-the-watch-of-shavuot>
46. Salonican Shavuot Traditions - My Jewish Learning, 2025, יוני 3, נרשמה גישה בתאריך יוני 3,
<https://www.myjewishlearning.com/2017/05/24/salonican-shavuot-traditions/>
47. Scenes of Shavuot from Salonica to Seattle - UW Stroum Center for Jewish Studies, 2025, יוני 3, נרשמה גישה בתאריך יוני 3,
<https://jewishstudies.washington.edu/sephardic-studies/scenes-of-shavuot-from-salonica-to-seattle/>
48. Shavuot | Jewish Folk Songs, 2025, יוני 3, נרשמה גישה בתאריך יוני 3,
<https://www.jewishfolksongs.com/en/shavuot>
49. Shavuot, When We Became Who We Are - Reform Judaism, 2025, יוני 3, נרשמה גישה בתאריך יוני 3,
<https://reformjudaism.org/jewish-holidays/shavuot/shavuot-when-we-became-who-we-are>
50. Shavuot: Celebrating the Divine Marriage at Sinai - ICEJ, 2025, יוני 3, נרשמה גישה בתאריך יוני 3,
<https://www.icej.org/blog/shavuot-celebrating-the-divine-marriage-at-sinai/>
51. Shavuot explained: Torah, cheesecake & ancient magic - World Repatriation Agency Israel, 2025, יוני 3, נרשמה גישה בתאריך יוני 3,
<https://welcome-israel.com/blog/shavuot>
52. תנ"ך - ויקיפדיה, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025,

- <https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%AA%D7%A0%22%D7%9A>
53. שיר השירים – מי חיבר ומתי קוראים? כל מה שרציתם לדעת – הידברות שופס, נרשמה, גישה בתאריך יוני 3, 2025,
<https://www.shops.hidabroot.org/pages/37511-%D7%A9%D7%99%D7%A8-%D7%94%D7%A9%D7%99%D7%A8%D7%99%D7%9D--%D7%9E%D7%99-%D7%97%D7%99%D7%91%D7%A8-%D7%95%D7%9E%D7%AA%D7%99-%D7%A7%D7%95%D7%A8%D7%90%D7%99%D7%9D-%D7%9B%D7%9C-%D7%9E%D7%94-%D7%A9%D7%A8%D7%A6%D7%99%D7%AA%D7%9D-%D7%9C%D7%93%D7%A2%D7%AA>
54. שיר השירים נוסח מלא – הידברות, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025,
<https://www.hidabroot.org/%D7%A9%D7%99%D7%A8-%D7%94%D7%A9%D7%99%D7%A8%D7%99%D7%9D>
55. הושע פרק א' – ישוע המשיח, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025,
<https://www.yeshua.co.il/%D7%94%D7%95%D7%A9%D7%A2-%D7%A4%D7%A8%D7%A7-%D7%90/>
56. ברית הנישואין | ספריא, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025,
<https://www.sefaria.org.il/sheets/216537>
57. ויתייצבו בתחתית ההר – מחלקי המים, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025,
<https://www.mayim.org.il/?holiday=%D7%95%D7%99%D7%AA%D7%99%D7%A6%D7%91%D7%95-%D7%91%D7%AA%D7%97%D7%AA%D7%99%D7%AA-%D7%94%D7%94%D7%A8>
58. הכנות לחתונה הקדושה – גל עיני – השער לפנימיות התורה – גל עיני, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025,
<https://pnimi.org.il/%D7%94%D7%9B%D7%A0%D7%95%D7%AA-%D7%9C%D7%97%D7%AA%D7%95%D7%A0%D7%94-%D7%94%D7%A7%D7%93%D7%95%D7%A9%D7%94/>
59. בין שיר השירים למגילת רות – שיעורי הרב הנדלר, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025,
<https://www.haravhendler.co.il/lesson/GZYhoUigegkAYxBjrlpJ>
60. Text for “I Will Betroth You to Me Forever: Ketubot I'Shavuot” – ShulCloud, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025,
<https://images.shulcloud.com/13617/uploads/Shanis-Folder/SHAVUOT-2020/Tikkun-Presenter-Materials/RabbiLaderTikkunpdf.pdf>
61. The Origins of Tikkun Leil Shavuot – The Digital Home for Conservative Judaism, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025,
<https://www.exploringjudaism.org/holidays/shavuot/shavuot-explainers/the-origins-of-tikkun-leil-shavuot/>
62. Shavuot | Live Kabbalah, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025,
<https://livekabbalah.org/shavuot/>
63. מהות המנהג תיקון ליל שבועות-מקור המנהג ואגרת אלקבץ | מורשת יהדות מרוקו, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025,
<https://moreshet-morocco.com/2016/05/29/%D7%9E%D7%94%D7%95%D7%AA-%D7%94%D7%9E%D7%A0%D7%94%D7%92-%D7%AA%D7%99%D7%A7%D7%95%D7%9F-%D7%9C%D7%99%D7%9C-%D7%A9%D7%91%D7%95%D7%A2%D7%95%D7%AA-%D7%9E%D7%A7%D7%95%D7%A8-%D7%94%D7%9E%D7%A0%D7%94%D7%92/>

64. Shavuot - World Jewish Travel, 2025 , נרשמה גישה בתאריך יוני 3,
<https://www.worldjewishtravel.org/listing/shavuot/>
65. Shavuot: The Feast of Weeks - American Bible Society, 2025 , נרשמה גישה בתאריך יוני 3,
[https://www.americanbible.org/engage/bible-resources/articles/shavuot-the-feas
t-of-weeks/](https://www.americanbible.org/engage/bible-resources/articles/shavuot-the-feast-of-weeks/)
66. Shavuot ketubbah, Galicia, 1914 Israel - Center for Jewish Art, 2025 , נרשמה גישה
בתאריך יוני 3, <https://cja.huji.ac.il/browser.php?mode=set&id=45457>
67. Ketubah for Shavuot – Decorated Parchment Marriage Contract Between the
Jewish People and the Torah – Tangiers, Morocco, Second Half of 19th Century -
Kedem Auctions, 2025 , נרשמה גישה בתאריך יוני 3,
[https://www.kedem-auctions.com/en/ketubah-shavuot-%E2%80%93-decorated-
parchment-marriage-contract-between-jewish-people-and-torah-%E2%80%93-
tangiers](https://www.kedem-auctions.com/en/ketubah-shavuot-%E2%80%93-decorated-parchment-marriage-contract-between-jewish-people-and-torah-%E2%80%93-tangiers)
68. נרשמה גישה בתאריך יוני 3, YouTube, 2025 , ניגוני ומנהגי אבות,
[https://www.youtube.com/channel/UCCuMEkkUwP_xKsECNFtzOLQ/videos?view=
O&sort=dd](https://www.youtube.com/channel/UCCuMEkkUwP_xKsECNFtzOLQ/videos?view=O&sort=dd)
69. חג שבועות בתוניסיה, מנהג שירת הנשים ו-ליל אלעזניה - כאן נעים, נרשמה גישה
בתאריך יוני 3, 2025 , <https://kanisrael.co.il/18553/>
70. מנהגי חג השבועות - מרכז מורשת יהדות לוב, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025 ,
[https://www.livluv.org.il/%D7%9E%D7%A0%D7%94%D7%92%D7%99-%D7%97%
D7%92-%D7%94%D7%A9%D7%91%D7%95%D7%A2%D7%95%D7-AA/](https://www.livluv.org.il/%D7%9E%D7%A0%D7%94%D7%92%D7%99-%D7%97%D7%92-%D7%94%D7%A9%D7%91%D7%95%D7%A2%D7%95%D7-AA/)
71. Ketubah, Istanbul, 1863 - 2025 , נרשמה גישה בתאריך יוני 3, הספרייה הלאומית,
[https://web.nli.org.il/sites/nli/hebrew/digitallibrary/pages/viewer.aspx?presentorid=
EDU_XML_ENG&doid=EDU_XML_ENG003875936](https://web.nli.org.il/sites/nli/hebrew/digitallibrary/pages/viewer.aspx?presentorid=EDU_XML_ENG&doid=EDU_XML_ENG003875936)
72. The Enduring Beauty of a 300-Year-Old Decorated Ketubah | 4 Corners of the
World, 2025 , נרשמה גישה בתאריך יוני 3, [https://blogs.loc.gov/international-collections/2022/02/the-enduring-beauty-of-a-
300-year-old-decorated-ketubah/](https://blogs.loc.gov/international-collections/2022/02/the-enduring-beauty-of-a-300-year-old-decorated-ketubah/)
73. במשפחה - ממנהגי יהודי בבל, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025 ,
<https://www.daat.ac.il/daat/toshba/minhagim/bav-mish.htm>
74. תיקון שְׁבוּעוֹת בַּלֵּיל הַנָּהָרָה: סיפור משפחתי - סלונט, נרשמה גישה בתאריך יוני 3,
2025 ,
[https://salonet.org.il/%D7%AA%D7%99%D7%A7%D7%95%D7%9F-%D7%A9%D6
B8%D7%91%D7%95%D7%A2%D7%95%D7%AA-%D7%91%D7%9C%D6%B5%D7%
99%D7%9C-%D7%94%D7%A0%D6%B0%D7%94%D7%A8%D7%94-%D7%A1
%D7%99%D7%A4%D6%BC%D7%95%D7%A8-%D7%9E%D7%A9%D7%A4/](https://salonet.org.il/%D7%AA%D7%99%D7%A7%D7%95%D7%9F-%D7%A9%D6%B8%D7%91%D7%95%D7%A2%D7%95%D7%AA-%D7%91%D7%9C%D6%B5%D7%99%D7%9C-%D7%94%D7%A0%D6%B0%D7%94%D7%A8%D7%94-%D7%A1%D7%99%D7%A4%D6%BC%D7%95%D7%A8-%D7%9E%D7%A9%D7%A4/)
75. Ketubah - Wikipedia, 2025 , נרשמה גישה בתאריך יוני 3,
<https://en.wikipedia.org/wiki/Ketubah>
76. רחג של חופה וקידושין- מנהגי החג - מאיר אביטן, נרשמה גישה בתאריך יוני 3, 2025 ,
[https://www.meir-avitan.co.il/%D7%9E%D7%A0%D7%94%D7%92%D7%99%D7%
9D-%D7%9E%D7%A1%D7%95%D7%A8%D7%95%D7%AA-%D7%95%D7%94%D7%
9C%D7%9B%D7%94-%D7%9E%D7%A8%D7%95%D7%A7%D7%95%D7%97%D7%92-
%D7%A9%D7%9C-%D7%97%D7%95%D7%A4%D7%94-%D7%95%D7%A7%D7%99%D7%93%D7%95%D7%A9%D7%99%D7%9F-%D7%9E%D7%A0%D7%](https://www.meir-avitan.co.il/%D7%9E%D7%A0%D7%94%D7%92%D7%99%D7%9D-%D7%9E%D7%A1%D7%95%D7%A8%D7%95%D7%AA-%D7%95%D7%94%D7%9C%D7%9B%D7%94-%D7%9E%D7%A8%D7%95%D7%A7%D7%95%D7%97%D7%92-%D7%A9%D7%9C-%D7%97%D7%95%D7%A4%D7%94-%D7%95%D7%A7%D7%99%D7%93%D7%95%D7%A9%D7%99%D7%9F-%D7%9E%D7%A0%D7%)

[94%D7%92%D7%99-%D7%94%D7%97%D7%92](#)

77. Decoding Shavuot: From Revelation to Education, ,3 יוני 2025,
<https://www.jewishedproject.org/news/decoding-shavuot-revelation-education>
78. Shavuot Resource Collection | The Jewish Educator Portal, ,3 יוני 2025,
<https://educator.jewishedproject.org/content/shavuot-resource-collection>
79. Shavuot - The Jewish Educator, 2025 ,3 יוני ,
<https://thejewisheducator.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/03/steinberg.pdf>
80. Shavuot Resources for Jewish Educators from BimBam, ,3 יוני 2025 ,
<https://bimbam.com/downloads/category/jewish-holidays/shavuot/>
81. Shavuot Resources - Jewish Interactive, 2025 ,3 יוני ,
<https://www.jewishinteractive.org/shavuot-resources/>
82. Shavuot Resources | The Lookstein Center, 2025 ,3 יוני ,
<https://www.lookstein.org/resources/jewish-calendar-and-holidays/shavuot-resources/>
83. Whole School Shavuot Teacher Guide - Torah Aura Productions, ,3 יוני 2025 ,
<https://torahaura.com/products/whole-school-shavuot-teacher-guide-1>
84. Prayers for Shavuot - My Jewish Learning, 2025 ,3 יוני ,
<https://www.myjewishlearning.com/article/prayers-for-shavuot/>
85. ,3 יוני 2025 , אתר הפיוט והתפילה - עמותת סנונית,
<https://www.snunit.k12.il/projects/9>
86. ,3 יוני 2025 , שבועות | רשות הרבים, ,
<https://rashut-harabim.org/holidays/%D7%A9%D7%91%D7%95%D7%A2%D7%95%D7%AA/>
87. ,3 יוני 2025 , אתר הפיוט והתפילה מבית סנונית - הספרייה הלאומית, ,
<https://www.piyut.org.il>
88. Shavuot Audio Classes - Chabad.org, 2025 ,3 יוני ,
https://www.chabad.org/multimedia/audio_cdo/aid/370074/jewish/Audio-Classes.htm
89. בית - BeitChabad.com - מדריך לחג שבועות 2025 - תשפ"ה: כל מה שצריך לדעת ,
https://he.chabad.org/library/article_cdo/aid/6899732
90. What Is Shavuot? Traditions, Dairy Food & Learning - The Jewish Agency for Israel, ,3 יוני 2025 ,
<https://www.jewishagency.org/what-is-shavuot-traditions-dairy-food-learning/>